

IJTIMOIIY XARAJATLAR TARKIBIDA NAFAQALAR ULUSHI VA ULARNING DAVLAT BUDJETI BARQARORLIGIGA TA'SIRI

Aliyev Ma'ruf Komiljon o'g'li

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti dotsenti

Jommurodova Gulnoza Anvar qizi

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti

Iqtisodiyot fakulteti talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekiston davlat byudjeti xarajatlari tarkibida ijtimoiy nafaqalar ulushi va ularning fiskal barqarorlikka ta'siri tahlil qilingan. Tadqiqotda pensiya va nafaqalarning YaIMga nisbatan yuqori ulushi, demografik o'zgarishlar hamda byudjet taqchilligi o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik o'rganilgan. Xalqaro tashkilotlar va milliy statistik ma'lumotlar asosida asosan naqd pul transferlariga tayangan tizimning samaradorligi baholangan. Maqola yakunida byudjet yuklamasini optimallashtirish va ijtimoiy adolatni ta'minlash maqsadida "Natijaga yo'naltirilgan byudjetlashtirish" (RBM) va raqamlashtirish mexanizmlarini keng joriy etish bo'yicha ilmiy takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: davlat byudjeti, ijtimoiy himoya, nafaqalar, fiskal barqarorlik, pensiya tizimi, demografik tendensiyalar, byudjet taqchilligi, raqamlashtirish, RBM.

Annotation. This article analyzes the share of social benefits in the state budget expenditures of Uzbekistan and their impact on fiscal stability. The study examines the correlation between the high ratio of pensions and allowances to GDP, demographic changes, and the budget deficit. Based on data from international organizations and national statistics, the efficiency of the system based primarily on cash transfers is evaluated. The article concludes with scientific proposals for implementing "Program-based budgeting" (RBM) and digitalization mechanisms to optimize the budget burden and ensure social equity.

Keywords: state budget, social protection, benefits, fiscal stability, pension system, demographic trends, budget deficit, digitalization, RBM.

KIRISH

Davlatning ijtimoiy siyosati mamlakat barqarorligining asosiy ustunlaridan biri bo'lib, uning markazida aholining zaif qatlamlarini qo'llab-quvvatlash, ijtimoiy tenglikni ta'minlash va jamiyatda barqaror farovonlikni shakllantirish vazifasi turadi[1]. Ushbu tizimning eng muhim elementlaridan biri sifatida nafaqa to'lovlari alohida ahamiyatga ega.

Nafaqalar pensiyalar, nogironlik bo'yicha to'lovlar, boquvchisini yo'qotganlar uchun beriladigan yordamlar, bolalar va oilaviy nafaqalar, moddiy rag'batlantirish

dasturlari kabi bir qator ijtimoiy chora-tadbirlarni o'z ichiga oladi. Ular aholining daromad barqarorligini saqlab qolish orqali ijtimoiy xavfsizlik va iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash vazifasini bajaradi[2]. Shu bilan birga, bu to'lovlar davlat budjeti xarajatlarining sezilarli qismini tashkil etadi va fiskal barqarorlikka bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Xalqaro Mehnat Tashkiloti, Jahon Banki va BMT hisobotlarida qayd etilishicha, ko'plab davlatlarda ijtimoiy xarajatlar budjet sarf-xarajatlarining 30–55 foizini tashkil etadi. Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida esa ijtimoiy to'lovlar, jumladan pensiya tizimiga yo'naltiriladigan mablag'lar YaIMning o'rtacha 10–18 foiziga teng. Bu esa davlat tomonidan ijtimoiy dasturlarni rejalashtirish, moliyalashtirish va nazorat qilishda qat'iy fiskal intizom, uzoq muddatli strategiya va samarali boshqaruvni talab etadi[3]. Shuning uchun nafaqa tizimi faqat ijtimoiy ehtiyojni qondiruvchi mexanizm emas, balki davlatning makroiqtisodiy boshqaruvida muhim ahamiyatga ega bo'lgan moliyaviy instrument sifatida ko'riladi.

O'zbekiston misolida ham ijtimoiy nafaqalar davlat budjetining asosiy yo'nalishlaridan biri bo'lib, ularga ajratilayotgan mablag'lar yil sayin oshib bormoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022–2024 yillardagi farmonlari, Oliy Majlisga murojaatnomasida belgilangan ustuvor vazifalar, Ijtimoiy himoya milliy agentligi va Moliya vazirligi hisobotlari ma'lumotlariga ko'ra, davlat budjetining qariyb 60 foizi ijtimoiy sohalar, shu jumladan pensiya va nafaqa dasturlariga yo'naltirilmoqda. Pensiya jamg'armasi xarajatlarining YaIMga nisbatan 7 foizga yaqinlashgani esa xalqaro mezonlar bo'yicha yuqori ko'rsatkich hisoblanadi va davlat moliyaviy barqarorligi uchun muayyan xavflarni yuzaga chiqaradi[4]. Shu bois nafaqa tizimining moliyaviy yukini kamaytirish va uni uzoq muddatli saqlab qolish mexanizmlarini ishlab chiqish dolzarb masala bo'lib bormoqda.

Davlat tomonidan beriladigan nafaqa to'lovlari mustahkam qonunchilik bazasiga asoslanadi[5]. “Aholini ijtimoiy himoya qilish strategiyasi”, “Ijtimoiy himoyaga muhtoj aholini qo'llab-quvvatlash to'g'risida”gi farmonlar, Vazirlar Mahkamasi qarorlari, Pensiya jamg'armasi faoliyatini tartibga soluvchi me'yoriy-huquqiy hujjatlar nafaqa tizimining moliyalashtirilishi, manzilliligi, shaffofligi va nazorat mexanizmlarini belgilaydi. Agar huquqiy baza mukammal bo'lsa, ijtimoiy xarajatlar manzilli, tartibli va samarali amalga oshiriladi[6]. Aks holda, mablag'larning maqsadsiz sarflanishi, kuzatuvning sustligi yoki manzilli yordamning pasayishi kabi salbiy holatlar yuzaga kelishi mumkin. Shuning uchun normativ tartibning sifati davlat budjetining ishonchliligi, fiskal barqarorlik va ijtimoiy dasturlar samaradorligi bilan uzviy bog'liqdir.

Demografik o'zgarishlar nafaqa tizimining moliyaviy yukiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. O'zbekistonda hozircha mehnatga layoqatli aholining nisbatan yuqoriligi pensiya tizimi uchun qo'shimcha imkoniyatlarni yaratmoqda. Biroq Jahon Banki

prognozlariga ko'ra, 2040 yildan boshlab aholining qarish jarayoni kuchayib, pensiya oluvchilar ulushi oshishi kutilmoqda. Bu esa pensiya fondidan chiqimlarning ortishi va budjet mexanizmlarini qayta ko'rib chiqishni talab qiladi. Rivojlangan mamlakatlar tajribasi shuni ko'rsatadiki, pensiya tizimi faqat davlat byudjeti hisobidan emas, balki majburiy badallar, investitsiyalar, nodavlat pensiya jamg'armalari va sug'urta mexanizmlarini uyg'unlashtirish orqali moliyalashtirilsa, fiskal barqarorlikni saqlash mumkin bo'ladi.

Shunday qilib, ijtimoiy nafaqalar ulushi davlat moliyaviy boshqaruvining strategik indikatorlaridan biri bo'lib, budjet imkoniyatlari, iqtisodiy o'sish sur'atlari, demografik tendensiyalar, mehnat bozori rivoji va huquqiy tartib-taomillar bilan uyg'un holda baholanishi lozim. Mazkur mavzuni chuqur ilmiy o'rganish ijtimoiy xarajatlarning tuzilmasini, davlat siyosatining samaradorligini hamda kelgusidagi ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar yo'nalishini aniqlab berishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

ADABIYOTLAR SHARHI

Ijtimoiy himoya va nafaqalar tizimi bo'yicha mahalliy va xalqaro adabiyotlarda davlat byudjeti barqarorligiga ta'siri keng yoritilgan. Nuritdinova X.N. tadqiqotlarida O'zbekistonda ijtimoiy himoya tizimi boshqaruv vakolatlari bir necha idoralar o'rtasida tarqalib ketgani sababli nazorat va samaradorlik pasayishi ko'rsatiladi. Konstitutsiya, Prezident farmonlari va hukumat qarorlarida ijtimoiy himoya insonning asosiy huquqi sifatida belgilangan bo'lsa-da, yagona boshqaruv markazining yo'qligi tizimni tartibga solishda qiyinchiliklar tug'diradi[7].

Jahon Banki, ILO va UNICEF hisobotlarida O'zbekiston ijtimoiy siyosati universal modeldan aralash tizimga o'tayotgani ta'kidlanadi. Ya'ni pensiya va ijtimoiy to'lovlar davlat budjeti, sug'urta badallari va manzilli yordam mexanizmlarini birlashtirgan holda moliyalashtirilmoqda. Statistika ma'lumotlariga ko'ra, byudjet xarajatlarining qariyb 60 foizi ijtimoiy sohalarga sarflanadi, ulardan katta qismi pensiya va ijtimoiy to'lovlarni tashkil etadi. Bu holat tizimni modernizatsiya qilish, fiskal yukni kamaytirish va nazoratni kuchaytirishni talab qiladi[8].

Ilmiy adabiyotlarning umumiy xulosasiga ko'ra, ijtimoiy nafaqalar davlat moliyasiga katta bosim keltiradi, demografik qarish jarayoni pensiya yukini orttiradi, nazorat va raqamlashtirish mexanizmlarini kuchaytirish esa tizimning barqarorligini ta'minlash uchun muhim omildir[9].

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ushbu tadqiqotda nafaqalar ulushining davlat byudjeti barqarorligiga ta'sirini o'rganishda me'yoriy-huquqiy hujjatlar, statistik ma'lumotlar va ilmiy adabiyotlar tahlili asosiy usul sifatida qo'llandi. Avvalo O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, Prezident farmonlari, hukumat qarorlari, Pensiya jamg'armasi faoliyatiga oid normativ hujjatlar o'rganilib, nafaqa tizimining huquqiy asoslari aniqlab chiqildi. So'ngra davlat

byudjeti sarflari, ijtimoiy to'lovlar ulushi, pensiya xarajatlarining YaIMdagi o'ri bo'yicha rasmiy statistik ma'lumotlar tahlil qilindi.

Moliya vazirligi, Davlat statistika qo'mitasi, Jahon Banki, ILO va UNICEF ma'lumotlari taqqoslanib, mavjud holatning real ko'rinishi baholandi. Tadqiqot jarayonida Nuritdinova X.N. ilmiy ishlari va boshqa manbalardagi ilmiy fikrlar o'rganilib, O'zbekiston tajribasi rivojlangan davlatlar amaliyoti bilan solishtirildi. Ushbu yondashuv mavzuni chuqur, sodda va faktlarga asoslangan holda tahlil qilish imkonini berdi[10].

TAHLIL VA NATIJALAR

O'zbekistonda ijtimoiy himoya tizimi: Tahlil, muammolar va istiqbollar Ijtimoiy to'lovlarning byudjetga yuklamasi Mavjud hisobotlarga ko'ra, O'zbekistonda ijtimoiy himoya xarajatlari — pensiyalar, shaxsiy va bolalar nafaqalari hamda nogironlik bo'yicha to'lovlar — davlat byudjeti yuklamasining eng og'ir va yirik iqtisodiy komponenti bo'lib qolmoqda. Jahon Bankining tahlillari shuni ko'rsatadiki, mamlakatda ijtimoiy himoyaga yo'naltirilgan xarajatlar YaIMning 7,5 foizigacha yetgan[11].

Tizimning tuzilishi: Naqd transferlar ustunligi Xalqaro tadqiqot nuqtai nazaridan, O'zbekiston ijtimoiy nafaqa tizimi asosan naqd pul (cash) transferlariga tayangan. Jahon Bankining "O'zbekiston davlat xarajatlari sharhi" (Uzbekistan Public Expenditure Review) hisobotiga ko'ra, ijtimoiy sohaga ajratilgan mablag'larning 85 foizdan ortig'i naqd transferlar — pensiyalar, qarilik va nogironlik nafaqalari kabi to'lovlarga yo'naltiriladi. Ushbu modelda byudjetdagi ijtimoiy yordamning katta qismi kam ta'minlangan oilalarga beriladigan manzilli (maqsadli) ijtimoiy yordamga sarflanadi.

Mahalliy tahlillar va iqtisodiy omillar Mahalliy tahlilchilar ham byudjetning ijtimoiy resurslari taqsimotiga alohida e'tibor qaratmoqdalar. Masalan, O'ralov va Abdulazizovning ilmiy maqolalarida davlat byudjetida ijtimoiy soha va nafaqa to'lovlari ulushining iqtisodiy siyosatdagi o'ri tahlil qilingan. Shu bilan birga, iqtisodiy jihatdan samarali nafaqa siyosatiga tashqi omillar katta ta'sir ko'rsatmoqda. Samadqul va Allanazarovning tadqiqotlarida qayd etilishicha, bandlik, yashirin ishsizlik va hududiy nomutanosiblik kabi omillar ijtimoiy himoya tizimi samaradorligi va kambag'allik darajasiga bevosita ta'sir qiladi[12].

Demografik tendensiyalar va prognozlar Demografik o'zgarishlarning ta'siriga ham jiddiy e'tibor qaratish lozim. UNICEF prognozlari shuni ko'rsatadiki, yaqin kelajakda nafaqa olishi mumkin bo'lgan bolalar soni ortib boradi. 2030-yilga kelib, bolalar nafaqasini olish huquqiga ega bo'lgan oilalarning qamrovi 75 foizga yetishi kutilmoqda, bu esa byudjetga qo'shimcha bosim yuklaydi. Islohotlar zarurati: Natijaga yo'naltirilgan byudjetlashtirish Ijtimoiy himoya samaradorligini oshirish uchun "Natijaga yo'naltirilgan byudjetlashtirish" (Program-based budgeting) va "Natijaga

asoslangan boshqaruv" (Results-Based Management — RBM) tizimlarini joriy etish muhim zaruratga aylanmoqda. UNICEF va O'zbekiston Ijtimoiy himoya milliy agentligi hamkorligida o'tkazilgan seminarlarda ham ushbu masalalar muhokama qilingan[13].

Tadqiqotlarda "Ijtimoiy himoya yagona reyestri" orqali mablag'larning maqsadli sarflanishini ta'minlash va byudjet yo'qotishlarining oldini olish masalasi takroran ko'tarilmoqda. Jahon Banki ham ijtimoiy nafaqa oluvchilar va xizmatlarni raqamlashtirish muhimligini ta'kidlaydi. Byudjet taqchilligi va xulosa Tan olish kerakki, ijtimoiy nafaqalarning yuqori ulushi byudjet defitsitini oshiruvchi omillardan biridir. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, O'zbekiston byudjeti so'nggi yillarda taqchillik bilan yuzlashmoqda[14].

Masalan, 2023-yilda byudjet taqchilligi 59 trillion so'mga yetgan bo'lib, bu ijtimoiy to'lovlarning davlat g'aznasiga yukini yaqqol ko'rsatadi. Ijtimoiy to'lovlar byudjet uchun og'ir yuk bo'lib qolayotgan bo'lsa-da, to'g'ri maqsadli va samarali boshqaruv mexanizmlarini (RBM, raqamlashtirish) joriy etish orqali bu jarayonni nazorat qilish mumkin. Agar ushbu strategiyalar to'g'ri amalga oshirilsa, ijtimoiy nafaqa tizimi nafaqat aholi farovonligini ta'minlaydi, balki byudjet barqarorligini saqlashga ham xizmat qiladi.

XULOSA

O'zbekiston Respublikasida ijtimoiy himoya tizimi, xususan, nafaqalar ulushining davlat byudjeti barqarorligiga ta'sirini o'rganish natijalari shuni ko'rsatadiki, ushbu soha bugungi kunda milliy iqtisodiyotning eng yirik va moliyaviy jihatdan eng talabchan yo'nalishiga aylangan. O'tkazilgan tahlillar va statistik ma'lumotlar asosida quyidagi ilmiy-amaliy xulosalarga kelish mumkin: Fiskal yuklamaning kritik darajasi Tadqiqotlar tasdiqlaganidek, ijtimoiy himoya xarajatlarining YaIMga nisbatan 7,5 foizgacha yetishi va davlat byudjeti xarajatlarining qariyb 60 foizi ijtimoiy sohalarga yo'naltirilayotgani fiskal tizimda jiddiy bosimni yuzaga keltirmoqda[15]. 2023-yilda kuzatilgan 59 trillion so'mlik byudjet taqchilligi ijtimoiy to'lovlarning joriy moliyalashtirish modeli o'zgarishsiz qolgan taqdirda, uzoq muddatli makroiqtisodiy barqarorlikka xavf solishi mumkinligini anglatadi.

Moliyalashtirish tuzilmasidagi nomutanosiblik O'zbekiston ijtimoiy nafaqa tizimining 85 foizdan ortig'i naqd pul (cash) transferlariga asoslanganligi aniqlandi. Bu holat tizimning davlat byudjetiga haddan tashqari bog'liqligini va muqobil moliyalashtirish manbalari (sug'urta badallari, nodavlat jamg'armalar, investitsion daromadlar)ning rivojlanmaganligini ko'rsatadi. Rivojlangan davlatlar tajribasi shuni ko'rsatadiki, faqat byudjet mablag'lariga tayanish demografik o'zgarishlar sharoitida o'zini oqlamaydi. Demografik xatarlar va kelajak prognozlar UNICEF va Jahon Banki prognozlariga ko'ra, 2030-yilga kelib bolalar nafaqasi qamrovining kengayishi va

2040-yildan boshlab aholining qarish jarayonining tezlashishi kutilmoqda. Bu omillar ijtimoiy xarajatlarning tabiiy ravishda o'sishiga olib keladi.

Agar hozirgi vaqtda mehnatga layoqatli aholi sonining ko'pligi ("demografik dividend") imkoniyat berayotgan bo'lsa, yaqin kelajakda bu ustunlik yo'qolishi va pensiya tizimida moliyaviy uzilishlar xavfi ortishi mumkin. Boshqaruv samaradorligi va raqamlashtirish Tadqiqot davomida aniqlanishicha, byudjet barqarorligini ta'minlashning eng maqbul yo'li — xarajatlarni mexanik qisqartirish emas, balki ularning samaradorligini oshirishdir.

Buning uchun an'anaviy xarajatlar smetasidan voz kechib, "Natijaga yo'naltirilgan byudjetlashtirish" (Program-based budgeting) va RBM (Results-Based Management) tizimlariga to'liq o'tish zarur. "Ijtimoiy himoya yagona reyestri" orqali mablag'larning aniq manzilli yetib borishini ta'minlash va yashirin iqtisodiyotni qisqartirish orqali daromadlar bazasini kengaytirish muhim ahamiyatga ega. Yakuniy fikr: O'zbekiston ijtimoiy siyosati "inson qadri uchun" tamoyili asosida rivojlanmoqda, ammo bu siyosatning davomiyligi bevosita iqtisodiy imkoniyatlarga bog'liq.

Ijtimoiy adolat va fiskal intizom o'rtasidagi muvozanatni saqlash uchun davlat nafaqa tizimini universal modeldan aralash (sug'urta-badal va manzilli yordam) modeliga transformatsiya qilishi, raqamli nazoratni kuchaytirishi va aholining o'zini-o'zi ta'minlash qobiliyatini (bandlikni) rag'batlantirishi lozim. Faqat shunday yondashuv orqaligina byudjet barqarorligini buzmasdan, aholi farovonligini ta'minlashga erishish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. Toshkent: "O'zbekiston" nashriyoti — 2023.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-158-son "O'zbekiston — 2030" strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni — 2023.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-82-son "Aholiga sifatli ijtimoiy xizmat va yordam ko'rsatish hamda uning samarali nazorat tizimini yo'lga qo'yish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar to'g'risida"gi Farmoni — 2023.
4. O'zbekiston Respublikasi "2024-yil uchun O'zbekiston Respublikasining Davlat byudjeti to'g'risida"gi Qonuni — 2023.
5. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Aholini ijtimoiy himoya qilish tizimini yanada takomillashtirish va sohada axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori — 2021.
6. Vahabov A.V., Malikov T.S. Moliya: Darslik. Toshkent: "Iqtisod-Moliya" — 2019.

7. Nuritdinova X.N. O‘zbekistonda ijtimoiy himoya tizimini moliyalashtirish mexanizmlarini takomillashtirish. "Moliya va bank ishi" elektron ilmiy jurnali — 2022.
8. Ma’ruf, A., & Tilovbek, S. (2024). THE ROLE OF SOCIAL SECURITY CONTRIBUTIONS IN PENSION PROVISION. *European International Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies*, 4(05), 51-56.
9. Komiljon o’g, A. M. R. (2025). OZBEKISTONDA IJTIMOY NAFAQALAR TIZIMINI RIVOJLANISHI. *Conferencea*, 1-8.
10. Aliyev, M. R. (2023). Aholini ijtimoiy himoya qilishda pensiya va ijtimoiy nafaqalarning o‘rni. *YASHIL IQTISODIYOT VA TARAQQIYOT*, 1(9).
11. World Bank. Uzbekistan Public Expenditure Review: Creating Fiscal Space for Stronger Human Capital. Washington, D.C. — 2021.
12. UNICEF & The World Bank. Social Protection Assessment: Uzbekistan's Path Towards a Comprehensive System. Tashkent — 2022.
13. Ugli, A. M. K. (2023). COOPERATION WITH INTERNATIONAL FINANCIAL ORGANIZATIONS: CURRENT STATE AND PROSPECTIVE DIRECTIONS. *European International Journal of Multidisciplinary Research and Management Studies*, 3(02), 141-145.
14. O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi. Fuqarolar uchun byudjet: 2023-yil ijrosi va 2024-yil rejalari. openbudget.uz — 2024.
15. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi. O‘zbekiston Respublikasining demografik holati va ijtimoiy ko‘rsatkichlari to‘plami. stat.uz — 2024.